

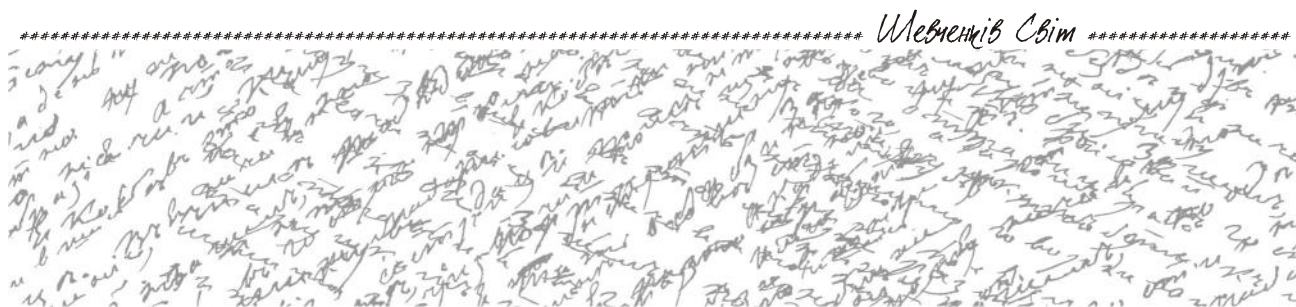
Роксана ХАРЧУК

**ТВОРИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРИ,
ЯКУ ЗАБОРОНИВ
МИКОЛА І**

У статті розглянено твори Т. Шевченка в контексті літератури, яку заборонив Микола І. Авторка порівнює їх із книжкою де Кюстіна «Росія в 1839 році», враженнями від поїздки до Москви Д. Флетчера і першим філософським листом П. Чаадаєва, висуваючи гіпотезу, що поет чув про ці твори, а можливо, й читав їх. Збіги в оцінках і в самому розумінні феномену Росії в усіх зазначених авторів, що їх Микола І трактував як таких, що виявили неприязнь до Росії та російської монархії, переконливо свідчать як про об'єктивність цих оцінок, так і про хворобливу реакцію освіченого російського суспільства на критику, яку воно кваліфікувало як наклеп, не бажаючи змінюватися на краще.

Ключові слова: цензура, критика, російська жорстокість, російське православ'я, візантійство, нелегальна література, типологічні збіги, алюзія.

У більшості європейських країн цензуру було ліквідовано вже в середині ХІХ ст. Її функцію взяла на себе суспільна думка [див.: 9, с. 192]. Російська ж цензура після смерті Миколи І начебто послабилася, але насправді перейшла в іншу форму. На зламі ХІХ і ХХ ст. цензура, що спиралася на систему адміністративних покарань, перетворилася на цензуру економічну. Крім цензурних комітетів, у Росії було створено й інші організації, наділені цензурними повноваженнями, що їх контролювало ІІІ відділення.

Саме тому слідство у справі Кирило-Мефодіївського братства провадила політична поліція. На європейському тлі російська цензура була особливою, тотальною, тривалою, жорсткою і головне – відверто політичною. Її головний принцип полягав у тому, щоб накладати заборону на твори, автори яких виявляли неприязнь до Росії. Поняття неприязні виявилось доволі широким, включало критичні зауваження і щодо російських царів, і щодо російської політики, і про російське православ'я, і про організацію російського суспільства, характер російського народу, рівень його освіченості й культури. Звісно, будь-яка цензура покликана оберігати інтереси держави, в XIX ст. – монархів, російська ж мала ту особливість, що будь-які критичні погляди на Росію вважали наклепом, тому вони підлягали забороні. Ретельне цензурування в імперії книжок і навіть підручників виглядало особливо хворобливим, якщо згадати, що населення Росії в цей період було фактично неписьменним, адже народна освіта почала інтенсивніше розвиватися лише після ліквідації кріпацтва. Зокрема, на 100 мешканців європейської частини імперії 1869 р. припадало 1, 28 учнів, а 1894 р. – 2, 89 [див.: 14, с. 767].

Цар Микола I контролював цензурний комітет, був головним цензором своєї держави або цензором цензорів, за висловом дослідника російської цензури Г. Жиркова. Цю психологічну особливість зауважили ще сучасники царя. Наприклад, О. Герцен відчув, що Микола I «был одержим книгобоязнию, он не позволял ни одного нового журнала, и всю литературу отдал под надзор тайной полиции. Цензура достигла до последних пределов нелепости» [3, с. 253]. Хоча російські самодержці займалися цензурою традиційно, бо вона була необхідною для збереження їхньої абсолютної влади, були серед них і особливо завзяті. Якщо Микола I був особистим цензором О. Пушкіна, то його онук Олександр III – Л. Толстого. Цензорський синдром Миколи I посилювався, коли він відчував загрозу власній владі. Особливо нещадним був до тих письменників, які критично згадували його особу, його рідних, зокрема предків, тому нічого дивного в різкій реакції імператора на поему Т. Шевченка «Сон» не було. Адже ніхто, крім українського поета, не дозволив собі так гротескно зобразити царя, царицю і їхній двір. Гострий на язик і афористичний француз де Кюстін лише елегантно іронізував над ними: «Русские придворные производят на меня впечатление марионеток, подвешенных на чересчур толстых нитках» [8, с. 252].

Микола I цензурував не лише літературні, а й мистецькі твори, наприклад, наказав прибрати з колекції Ермітажу портрети польських повстанців, його не влаштувала й скульптура Вольтера у кріслі авторства Ж.-А. Гудона. При цьому філософа він назвав мавпою, яку варто знищити. Миколи I заслужив до війська О. Полежаєва за написання сатиричної поеми «Сашка», О. Герцена відправив спочатку до Пермі, потім до Вятки, аж письменник мусив емігрувати, П. Чаадаєва оголосив божевільним, розправився без суду з кирило-мефодіївськими братчиками, Т. Шевченка за пасквілі на царську родину заслужив у солдати в річці боротьби з вільнодумством та українським сепаратизмом, який щойно зароджувався. Період 1848 – 1855 рр., коли існував так званий цензурний Комітет 2 квітня, дослідники називають «епохою цензурного терору». Сучасникам видавалося, що порівняно з Миколою I Олександр II «...не боится книг. На 1856 год разрешено пять новых журналов. Разумеется, это мелочи, но после николаевских инквизиционных ужасов – и мелочь ободряет» [3, с. 253-254]. Після смерті

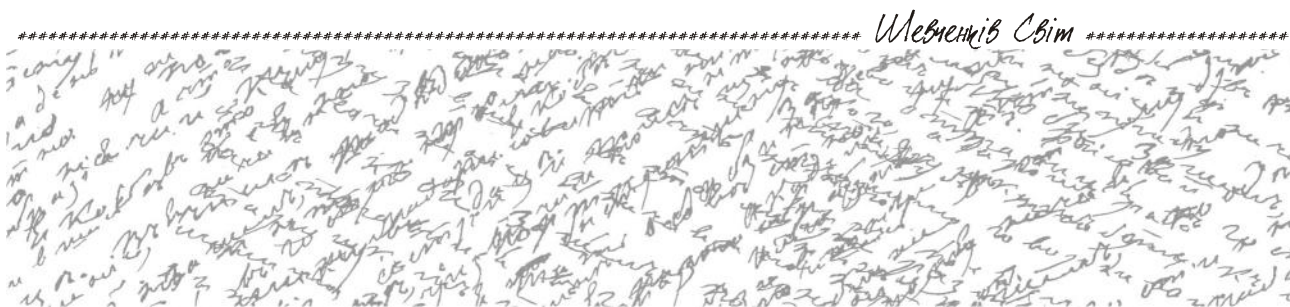
Миколи I в Росії відбувалося чергове бродіння умів, на еміграції з'явилася вільна преса, знищення кріпацтва обіцяло покласти край цензурі. Однак насправді йшлося про «благонамеренную гласность», а 10 січня 1863 р. Олександр II підписав указ, за яким цензурне управління було приєднане до Міністерства внутрішніх справ, тобто цензура зросталася з каральними органами й далі здійснювала політичний нагляд за письменниками.

Відомо, що ідеї витають у повітрі, а зовсім різні люди, які писали не лише в різних літературних жанрах, а й працювали в різних родах письменства і навіть жили в різні епохи, висловлюють збіжні судження й дають схожі оцінки певним феноменам і явищам у їхньому історичному розвитку. Думки Т. Шевченка про Росію перехреснюються з думками на цю ж тему блискучого французького публіциста, сучасника поета Астольфа де Кюстіна, англійського дипломата й поета XVI ст. Джайлса Флетчера та російського філософа XIX ст. П. Чаадаєва. Прикметно, що твори всіх чотирьох з'явилися синхронно (Шевченкові в рукописах), усі їх заборонив Микола I навіть попри те, що Кюстін, який обстоював монархію, писав: «Я восхищаюсь императором Николаем: задачу, какую возложил он на себя, может исполнить только человек гениальный. Он заметил болезнь, смутно угадал лекарство от нее и изо всех сил старается начать лечение; просвещение и воля – вот что создает великих государей» [8, с. 244]. Критичні думки про Росію згодом було названо русофобією. Монарх, а за ним і освічене російське суспільство відмовилися реагувати на критику, змінюватися на краще, переборювати власні вади. Значно простіше було накласти заборону на саму критику, кваліфікувавши її як наклеп. Як уже було зазначено, саме цій меті і слугувала цензура, у зв'язку з якою в Російській імперії з'явилася таке поняття, як позацензурні твори. Оскільки Т. Шевченко був творцем нелегальної літератури в Росії, цілком природно, що його цікавила, за висловом Л. Кошової, «усіяка поетична нелегальщина». Наприклад, історія про молоду особу, що втекла з публічного будинку, а її замучив пристав, що її оповів О. Герцен в «Колоколі», або байка «Помийна яма», яку записав службовець пароплавної компанії «Меркурій» М. Алениковим із вуст М. Щепкіна. Про неї згадано у щоденниковому записі від 1 січня 1858 р. Тут же текст байки й переписано:

*На улице и длинной, и широкой
И на большом дворе стоит богатый дом;
И со двора разносится далеко
Зловоние крутом.
А виноват хозяин в том.*

*«Хозяин наш прекрасный, но упрямый, –
Мне дворник говорит, –
Раскапывать велит помойную он яму,
А чистить не велит».*

*Зачем раскапывать заглохшее дерьмо?
И не казнить воров, не предавать их сраму?
Не лучше ль облегчить народное ярмо,
Да вычистить велеть помойную-то яму.*

При цьому Т. Шевченко занотував: «Сочинение этой басни приписывают московскому актеру Ленскому. Это не похоже на водевильный куплет [Ленський був автором водевілів – Р. Х.]. Басня эта так благодетельно на меня действовала, что я, дописывая последний стих, уже спал». Байку датовано приблизно 1855 р. Усталилася думка, нібито в ній ідеться про господаря – царя Олександра II, хоча, можливо, автор мав на увазі Миколу I. Якщо вірш справді було написано 1855 р., коли помер Микола I, то його можна вважати своєрідною епітафією. Тоді Олександр II ще не виявив себе. Від нього російська інтелігенція чекала якісних змін, надаремно 1 книгу «Полярной звезды» відкривав лист О. Герцена до нового імператора із закликом дати свободу російському слову й землю селянам. Згодом лише перші дві строфи байки було опубліковано в альманасу «Полярная звезда» (книга 5 за травень 1859 р.). За життя Т. Шевченка побачили світ 5 книжок цього видання. Поет згадав 2 випуск альманасу за 1856 р. у щоденниковому записі від 3 листопада 1857 р. Однак його інтерес до вільнодумних творів свідчить, що й інші випуски «Полярной звезды» були митцеві відомі. М. Назаренко² логічно припустив: «Можна з певністю твердити, що, перебуваючи у Петербурзі, Шевченко продовжив знайомство з альм. (за його життя вийшло 5 кн.)» [11, с. 267]. Тезу про ознайомлення поета з усіма виданнями альманасу підтверджує низку типологічних збігів, які помічаємо між окремими творами Т. Шевченка 1859 – 1860 років та поезіями, опублікованими у 5 випуску «Полярной звезды» за 1859 р. Маю на увазі певний перегук так званих антиклерикальних віршів поета «Гімн черничий», «Світе ясний! Світе тихий!», «І Архімед, і Галілей» і поеми «Марія» з агітаційними піснями К. Рилєєва й О. Бестужева, з віршами О. Пушкіна, М. Язикова й низкою анонімних авторів.

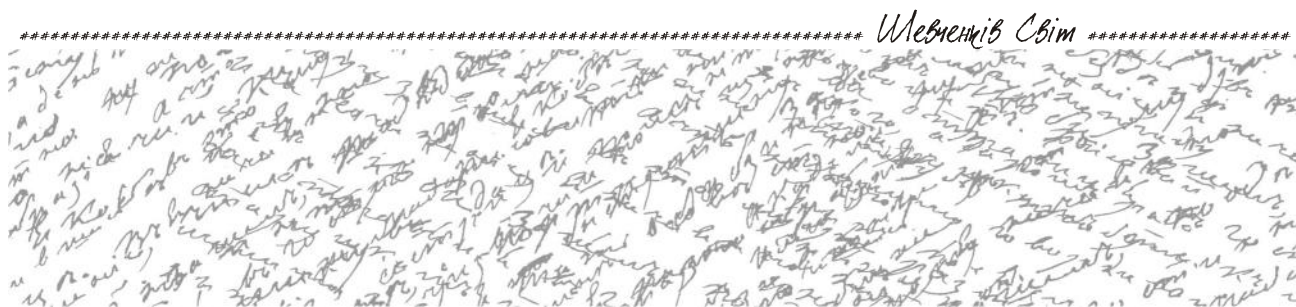
Здається, відгук у поета дістав вірш О. Пушкіна «К**» (в альмахи його опубліковано під назвою «К х...»), де спостерігаємо нетрадиційне, виразно особистісне сприйняття Богородиці. Якщо Т. Шевченко в poemі «Марія» ототожнив із Дівою Марією покритку, то О. Пушкін уважав Богородицю матір'ю Амура, натхненника поетів і поезії: «Ты богоматерь, нет сомненья, / Не та, которая красотой / Пленила только дух святой, / Мила ты всем без исключения; / Не та, которая Христа / Родила, не спросясь супруга. / Есть бог другой земного круга – / Ему послушна красота, / Он бог Парни, Тибулла, Мура, / Им мучусь, им утешен я. / Он весь в тебя – ты мать Амура, / Ты богородица моя!». Вірш О. Пушкіна «Сказка», що є сатирою на «кочующего деспота», тобто Олександра I, має форму сатиричних різдвяних куплетів із використанням євангельського сюжету про народження Христа. Його також можна вважати одним із джерел поеми «Марія» в сенсі вільнодумного ставлення до євангельської історії та неканонічного трактування її образів. Вірш «Эпитафия духовнику Анны Львовны», який насправді не належить О. Пушкіну, але тривалий час його йому приписували, перегукується з поезією Т. Шевченка «І Архімед, і Галілей». Маю на увазі зачин вірша: «І Архімед, і Галілей / Вина й не бачили. Єлей / Потік у черево чернече!», що має певну аналогію зі згаданою епітафією: «Не памятник, а диво! / В могиле гроб, / Во гробе поп, / В попе вино и пиво». Аналогічно фривольний вірш М. Язикова «Гімн», у якому

² Уперше питання впливу на Т. Шевченка творів О. Герцена, що публікувалися на сторінка «Полярной звезды», наприклад, уживання метафори Тормоз для означення Миколи I, дослідила Л. Кошова [див.: 7, с. 21–22].

оспівано вино як джерело істини: «Пьянства любителей, / Мира презрителей / Боже храни! / Души свободные, / С Вакховой сходные, / Ты помяни», є алюзією до «Гімну черничого» Т. Шевченка, в якому висміяно фарисейську набожність. У поетичній добірці з 5 випуску «Полярной звезды» 1859 р. теми цензури, російського деспотизму й мракобісся російських поїв є ключовими. Наприклад, у вірші К. Рилєєва та О. Бестужева «Ах, где те острова» згадано відомого російського законодавця Сперанського, який «попов / обдает, как клопов, / Варом». У вірші М. Язикова «Свободы гордой вдохновенье» показано рабську Росію, що «гремя цепями, склонивши выю» молиться за царя. Поет дає цілком песимістичний прогноз: «Столетия грозно протекут / И не пробудится Россия!». Тут же вміщено й вірш К. Рилєєва та О. Бестужева «Песня» в помилковій редакції: «Царь наш немец прусский / Носит мундир узкий» [має бути «немец русский» – Р. Х.]. Сатиричний рефрен: «Ай да царь, ай, да царь / Православный государь!» був Т. Шевченкові співзвучним. Досить згадати «недобитків православних», що «по углах стогнали / Та, стогнучи, за батюшку / Господа благали» з комедії «Сон». Уривок із поеми «Німеччина. Зимово казка» Г. Гейне накладався на долю українського поета: «Цензура, приличие нравов любя, / Смарила бы много в ней мест, / Как добрая мать, охраняя тебя, / И ты не попал бы на крест / ... С плеча бичевал ты злодейство, порок, / За что и прослыл вольнодумцем, / Был продан и распят – в урок / Подобным грядущим безумцам» [переклад В. Михайлова – Р. Х.]. Анонімний вірш «Кнут» [насправді його автором був І. Тургенєв – Р. Х.], гротескно передавав сутність російського кріпацтва: «Иль, может быть, о бичь славянский! / Вооружась тобой, холоп / Дал з...це понять дворянской / Тоску простых мужичьих ж...?». Однією з найважливіших проблем у творах, що їх заборонив Миколаю І, є проблема російської кріпаччини, в якій втілено безмежну російську жорстокість.

Т. Шевченко був дворовим кріпаком, на власному досвіді знав, що таке особиста залежність однієї людини від іншої лише на підставі народження. В умовах Російської імперії ця залежність часто набувала форм рабства. Можливо, О. Бодянський поінформував поета про міркування з цього приводу А. де Кюстіна. В. Мельниченко припустив, що саме від О. Бодянського поет міг дізнатися про книжку французького дипломата, яка вийшла в світ у Парижі 1843 р. й мала гучний розголос у Європі та в освічених колах Російської імперії [10, с. 210 – 214]. Кажуть, нібито Микола І, прочитавши листи Кюстіна, пожбував книжку, яку відразу й заборонив. Однак заборона ця не була дієвою, вона лише підігрівала інтерес дворян, що чудово знали французьку й залюбки могли цей бестселер прочитати. Прикметно, що в Шевченкових оцінках російської монархії та в її оцінках французького дипломата є чимало збіжних моментів. Передусім там, де ідеться про систему російського кріпацтва, коли задля розкошів верхніх класів жертвували життям тисяч кріпаків: «Живя здесь, я помимо воли постоянно подсчитываю, во сколько семей обошлась какая-нибудь шляпка или шаль; войдя в дом и увидев розу или гортензию, я смотрю на нее не теми глазами, что всегда; все кругом кажется мне политым кровью; я замечаю только обратную сторону медали. Я больше думаю о том, сколько душ было замучено до смерти ради того, чтобы купить ткань на обивку кресла или на платье хорошенькой придворной дамы, чем об уборе этой дамы и ее прелестях» [8, с. 152]. У п'ятому

листі де Кюстіна зазначено, що рабство навчило російських князів бути тиранами. Князі не бажали відмовлятися від тиранії, саме тому в часи, коли в Європі скасовували кріпосне право, в Росії його узаконили [див.: 8, с. 72].

Поета, як і де Кюстіна, в російському феномені вражає передусім безмежна, нічим не виправдана жорстокість тих, хто стоїть на найвищих щаблях суспільної драбини. Його хвилювало питання, чому в Росії багаті люди, яким значно легше було поводитися гуманно порівняно з людьми низького походження, тобто з тими, хто думав винятково про хліб щоденний, насправді виявлялися тиранами? Шукаючи відповіді на нього, митець дійшов висновку, що російське суспільство є невихованим, злиденим, що воно зможе еволюціонувати винятково завдяки вихованню. З думкою про це митець створив серію малюнків «Притча про блудного сина». Т. Шевченко вважав, що важливим інструментом суспільного виховання поряд із освітою є мистецтво. Французького письменника пригнічували «...тысячи других более или менее тайных жестокостей, свершающихся постоянно в глубине огромной Российской империи, где расстояния благоприятствуют и бунту и гнету, я проникаюсь ненавистью к этой стране, ее правительству и всему населению; меня охватывает неизъяснимая тоска и желание бежать отсюда» [8, с. 152]. Т. Шевченкові ж погано прихована російська жорстокість була відома краще, ніж Кюстіну. Найвиразніше поет заявив про неї в поемі «Сон» (1844): «Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обуть / Княжат недорослих; а он розпинають / Вдову за подушне, а сина кують, / Єдиного сина, єдину дитину, / Єдину надію! в військо оддають! / Бо його, бач, трохи! А онде під тинном / Опухла дитина, голоднее мре, / А мати пшеницю на панщині жне. / А он бачиш? Очі! Очі! / Нащо ви здалися, / Чом ви змалку не виходили, / Слізьми не злилися? / То покритка попідтинню / З байстрам шкандибає, / Батько й мати одцурались / Й чужі не приймають! / Старці навіть цураються! / А панич не знає, / З двадцятьою, недоліток, / Душі пропиває!». Емоційне оскарження вищих класів, у якому драматична інтонація, сполучаючись із жалем і співчуттям, переходить в обурення, в часі заслання змінюється на іронічний тон. В одному з ліричних відступів «Москалевої криниці» (1847) наратор іронізує з дворян, охоплених спліном і депресією, протиставляючи їм кріпаків, які «кажу вам, прозябають. / Або, по-вашому, ростуть, / Як та капуста на городі. / Отак по-вашому! Ну, годі ж, / Нехай собі і не живуть... / А все скажу-таки як хочеш. / А ви їм жить не даєте, / Бо ви для себе живете, / Заплющивши письменні очі».

Ототожнивши себе із наратором комедії «Сон», Т. Шевченко начебто з висоти пташиного лету оглядав і досліджував Російську імперію. На мою думку, головним мотивом цього твору є мотив утечі від жорстокості й пошуку в неозорій Російській імперії куточка, де жорстокості б не було. Однак автобіографічного наратора чекає розчарування. Він усвідомлює: «І коли я спокутую, / Коли діжду краю, / Не бачу й не знаю!», тобто розуміє, що насправді рятунку від російської жорстокості немає, бо сама Російська імперія є злом у чистому вигляді. Саме цьому злу й протистоїть шевченкова ідилія – образ «садка вишневого коло хати». В поемі «Кавказ» центр уваги вже зміщено із соціального чинника на геополітичний, автор зосереджується на війні як головному ферментові імперії, що наділяє її здатністю зростати за рахунок нових територій і народів.

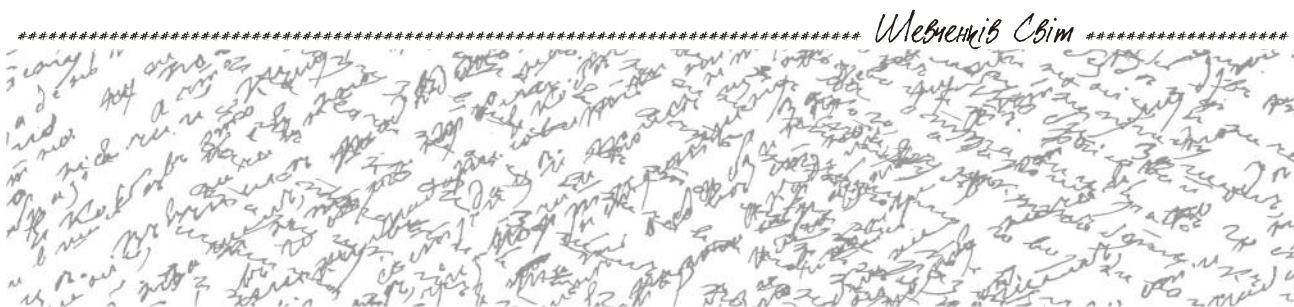

Для завойованих народів імперія перетворюється на тюрму, яку завойовники називають благодаттю і визволенням: «Од молдованина до фіна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує!». В унісон Т. Шевченкові звучать такі слова де Кюстіна: «Империя эта при всей своей необъятности – не что иное, как тюрьма, ключ от которой в руках у императора; такое государство живо только победрами и завоеваниями» [8, с. 250]. І далі: «Русский человек думает и живет, как солдат!.. Как солдат-завоеватель» [8, с. 250]. Символом російської неволі в обох письменників є Сибір. Кюстін зазначав: «Здесь на каждом шагу встает передо мною призрак Сибири, и я думаю обо всем, чему обозначением служит имя сей политической пустыни, сей юдоли невзгод, кладбища для живых; Сибирь – это мир немыслимых страданий, земля, населенная преступными негодьями и благородными героями, колония, без которой империя эта была бы неполной, как замок без подземелий [8, с. 251]. У Т. Шевченка Сибір асоціюється із засланням і забуттям, Сибір неісходима, на Сибіру опиняються ті, хто потурає власному серцю, до Сибіру женуть у кайданах «невольників святих». Близьким до Сибіру є у Т. Шевченка й Південний Урал – місце власного заслання, де опинаяється як герой поеми «Варнак», так і герой одноіменної повісті.

Наступною проблемою є проблема російського православ'я. Кюстін помітив, що в Росії політика і релігія – одне й те ж. Т. Шевченко мав таку ж думку. Перебуваючи в Чебоксарах і спостерігши тамтешні церкви, він записав у щоденнику 17 вересня 1857 р.: «Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для православия. Главный узел московской старой внутренней политики – православие» [17, т. 5, с. 101]. Після теми абсолютної російської монархії, деспотичної і тиранічної політичної форми, у межах якої всі, навіть аристократи, є холопами царя, чи не найбільше Т. Шевченка хвилювала проблема релігії, точніше формально сприйнятого росіянами християнства. Безмежна російська жорстокість, за поетом, була наслідком формально сприйнятого християнства. Звісно, такі глибокі думки виникали на певному ґрунті. Можливо, вже у час своєї першої зустрічі з поетом О. Бодяньський мав працю англійського дипломата Д. Флетчера, що приїхав у 1588 р. до царя Федора Івановича як посол англійської королеви Єлизавети. Він мав провести переговори про надання монополії англійській торговельній компанії у Москві для безмитної торгівлі з Росією. Однак ця місія провалилася, вже наступного року дипломат повернувся до Англії і написав книжку, в якій виклав власне, критичне бачення московської суспільності кінця XVI ст. Праця мала назву «Про державу російську» (1591) і з'явилася друком у «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских» 1848 р. У ній, зокрема, містилися й критичні зауваги про російську церкву, її догми, звичаї російських царів і бояр. Микола І визнав цю книжку образливою для Росії. З огляду на це О. Бодяньського відсторонили від обов'язків секретаря Московського товариства історії та російської старовини, «Чтения...», які досі не підлягали загальній цензурі, закрили³. Розглядаючи російський варіант православної віри, Д. Флетчер визнав, що сутність її є забобонність: «Есть еще у них много других пустых и суеверных обрядов, о которых и долго и скучно было бы рассказывать. Из всего этого можно судить, как далеко отстали они от истинного познания и исполнения обязанностей христианской религии, променяв Сло-

³ «Флетчерівську історію» досить детально описав В.Мельниченко [див.: 10, с. 315–322].

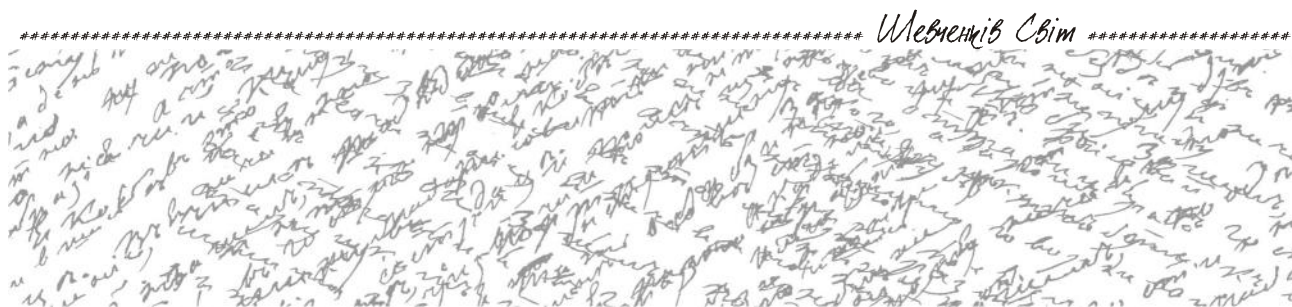
во Божие на свои пустые предания и превратив все во внешние и смешные обряды без всякого уважения к духу и истине, которых требует Бог от настоящего ему поклонения» [15, с. 152]. Відомо, що Т. Шевченко також не сприймав російської обрядовості, втіленої, до того ж, у незвичній з естетичного погляду і навіть екзотичній для християнина формі. Чимало роздумів на цю тему міститься у щоденнику митця. Наприклад, 16 лютого 1858 р. після відвідування собору в Нижньому Новгороді він записав: «В архиерейской службе с ее обстановкою и вообще в де[ко]рации мне показалось что-то тибетское или японское. И при этой кукольной комедии читается Евангелие. Самое подлое противуречие» [17, т. 5, с. 154]. Аналогічно у вірші позасланного часу «Світе ясний! Світе тихий», що пройнятий протестом проти формального християнства, показано, як вчення Ісуса Христа, його подвиг у Російській імперії знівельовано й «багрянцями⁴ закрито / І розп'ятім добито». Ці слова перегукуються з висновком Д. Флетчера: «Таким образом, они служат Богу крестным знамением только вследствие невежественного и пустого обычая, нисколько не понимая, что значит крест Христов и сила этого креста. И, несмотря на то, всех других христиан они считают никак не лучше турок в сравнении с собой, потому (как они говорят) что они не поклоняются кресту, когда видят где-либо его изображение, и не крестятся, как русские» [15, с. 148-149]. У зв'язку з цим згадую також рядки Т. Шевченка, звернені до його коханої Ликери: «Моя ти любо! Не хрестись, / І не кленись, і не молись / Нікому в світі! Збрешуть люде, / І візантійський Саваоф / Одурить! Не одурить Бог, / Карать і миловать не буде: / Ми не раби Його – ми люде!» («Ликери»). І навіть гротесковий «Гімн черничий» теж має аналогію у праці англійця: «О жизни монахов и монахинь нечего рассказывать тем, коим известно лицемерие и испорченность нравов этого сословия. Сами русские (хотя, впрочем, преданные всякому суеверию) так дурно отзываются о них, что всякий скромный человек поневоле должен замолчать» [15, с. 130-131]. У щоденниковому записі 26 вересня 1857 р. Т. Шевченко назвав новгородських попів «пьяными, косматыми жрецами», в яких не хочеться навіть запитувати про час побудови найстарішої у Новгороді церкви, хоча більше спитати й немає в кого. 10 грудня 1857 р. порівняв «Граматку» П. Куліша з променем світла, який може проникнути в «сдавленную попами невольничью голову» [17, т. 5, с. 133]. Аналогічно, порівнюючи требник Петра Могили із найновішим (запис 15 липня 1857 р.), митець помітив, що молитву про христове братство тут було замінено молитвою про вигнання нечистого духа. І Т. Шевченко називає навіть не язичницькою, тому «богомудрые пастыри церкви к девятнадцатому веку стараются привить двенадцатый век» [17, т. 5, с. 56]. Порівнюючи думки Д. Флетчера й Т. Шевченка, доходимо висновку, що в побуті і в душах російських попів у ХІХ ст. майже нічого не змінилося порівняно з ХVІ ст., адже священники, за спостереженням англійського дипломата, «суть люди совершенно необразованные, что, впрочем, вовсе неудивительно, потому что сами поставляющие их епископы (как было сказано выше), точно таковы же и не извлекают никакой особенной пользы из каких бы то ни было сведений или из самого Священного Писания, кроме того, что читают его и поют» [15, с. 125]. Однак найцікавіший збіг помічаємо в поемі «Кавказ». Спочат-

⁴ Тут, як і в кількох інших випадках у творчості Т. Шевченка «багрянця» є синонімом влади російських імператорів-нехристиян, тобто формальних християн.

ку поет іронізує над «настоящими христианами», які ведуть війни й відзначаються небаченою жорстокістю у просвіченому ХІХ ст. Згодом ретранслює пропозицію цивілізованих росіян нецивілізованим народам Кавказу: «Ви ще темні, / Святим хрестом не просвіщенні, / У нас навчіться». Помічаючи брехливість російських людей, їхнє недотримання слова, Д. Флетчер писав, що «эти свойства делают их презренными в глазах всех их соседей, особенно татар, которые считают себя гораздо честнее и справедливее русских. Те, которые внимательно обсуждали состояние обоих народов, полагают, что ненависть к образу правления и поступкам русских была до сих пор главной причиной язычества татар и их отвращения от христианской веры» [15, с. 164]. Англійський дипломат взагалі уважав, що в Москві «жизнь человека считается ни по чем» [15, с. 163] і далі: «Я не хочу говорить о страшных убийствах и других жестокостях, какие у них случаются. Едва ли кто поверит, чтобы подобные злодеяния могли происходить между людьми, особенно такими, которые называют себя христианами» [15, с. 163-164]. У Т. Шевченка теза про російську жорстокість, що є несумісною з християнством, трансформується в таку узагальнену картину з поеми «Кавказ»: «Храми, каплиці, і ікони, / І ставники, і мирри дим, / І перед обра[зо]м Твоїм / Неутомленіє поклони. / За кражу, за війну, за кров, / Щоб братню кров пролити, просять / І потім в дар Тобі приносять / З пожару вкрадений покров!». Звідси й випливає запитання поета про те, за кого розіп'явся Син Божий, де любов, яку заповідав Спаситель-Чоловіколюбець християнам? Якщо Д. Флетчер помітив, що не лише верхні прошарки російського суспільства, а й нижні не відзначаються гуманністю: «Вида грубые и жестокие поступки с ними всех главных должностных лиц и других начальников, они так же бесчеловечно поступают друг с другом, особенно со своими подчиненными и низшими, так что самый низкий и убогий крестьянин (как они называют простолюдина), унижающийся и ползающий перед дворянином, как собака, и облизывающий пыль у ног его, делается несносным тираном, как скоро получает над кем-нибудь верх» [15, с. 163], то Т. Шевченко фактично звинуватив у лицемірстві й позірному християнстві не лише самодержців російських, а й найширші російські маси. У щоденниковому записі 27 вересня 1857 р. сказано: «Проходя мимо церкви святого Георгия и вида, что двери церкви растворены, я вошел в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслицем. Я хотел войти в самую церковь, как двери растворились и вышла пышно, франтовски разодетая барыня, уже не совсем свежая, и, обратя[ся] к нарисованному чудовищу, три раза набожно и ко[же]тливо перекрестилась и вышла. Лицемерка! Идолопоклонница! И наверное блядь. И она ли одна? Миллионы подобных ей бессмысленных, извращенных идолопоклонниц. Где же христианки? Где христиане? Где бесплотная идея добра и чистоты? Скорее в кабаке, нежели в этих обезображенных животных капищах. У меня не хватило духу перекреститься и войти в церковь» [17, т. 5, с. 111]. Отже, в обох авторів присутня думка, що російське суспільство об'єднує жорстоке поводження з людиною під прикриттям позірного християнства. Роздумуючи над тим, як поминали самогубців в Україні, наводячи повір'я про душі самогубців в

уральських козаків, описуючи поховання туркменів і киргизів, зворушливий звичай останніх залишати на могилі воду для пташечок, які, напившись, молилися б за душу покійника, Т. Шевченко знаходить у цьому прояв найглибшої людяності, яка є зовсім незбагненою для «просвещенных архипастырей», які заборонили б цю «безмолвную молитву дикаря», назвавши «языческим богохулением» [17, т. 5, с. 56–57].

Щодо питання про істинну віру в Христа й догматичне християнство росіян, то, можливо, О. Бодянський говорив із Т. Шевченком і про перший філософський лист П. Чаадаєва, якого було опубліковано в московському журналі «Телескоп» 1836 р. Ця публікація також викликала гнів царя Миколи I, який оголосив її автора божевільним, часопис «Телескоп» наказав закрити, а його редактора М. Надеждіна, з яким О. Бодянський був добре знайомий, заслати до Усть-Сисольська. Лист цей свого часу ходив по руках. Оскільки в Росії вільнодумство було навіть своєрідною модою, важко уявити, аби Т. Шевченко не знав про цю публікацію, тим паче що згодом у Нижньому Новгороді він познайомився із О. Улибишевим, який був рідним братом К. Панової. Саме їй П. Чаадаєв і адресував свого першого філософського листа. Про смерть П. Чаадаєва було повідомлено у 2 книзі «Полярной звезды» за 1856 р., там же було вміщено й вірш О. Пушкіна «К Чаадаеву». У другій подачі спогадів О. Герцена «Былое и думы», опублікованій у тій же 2 книзі, поет міг прочитати про «августейшие шалости», наприклад, про «объявление Чаадаева сумасшедшим» [3, с. 87]. Про листа П. Чаадаєва Т. Шевченко, вочевидь, читав і в попередній подачі спогадів О. Герцена, де його названо «историческим событием» [2, с. 155]. Автор стверджував, що «письмо Чаадаева потрясло всю мыслящую Россию». Адже воно було «мрачным обвинительным актом против России, протестом личности» [2, с. 155]. Неможливо собі уявити, аби Т. Шевченко обійшов увагою послання, в якому йшлося про те, що минуле Росії порожнє, теперішнє неможливе, а майбутнього вона й зовсім не має, бо Росія – «пробел разума, грозный урок, данный народам» [2, с. 156]. Мені здається, що поетові лист П. Чаадаєва став відомий після зустрічі з О. Бодянським у Москві у лютому 1844 р., що саме під його впливом згодом з'явилося й послання «І мертвим, і живим...». Однак важливіше інше. Поет поділяв думку про те, що народи, які не роблять внеску до вдосконалення людського розуму, що не живуть ідеями обов'язку, закону, правди, порядку, приречені. П. Чаадаєв твердив, що «ведомые злостью судьбой, мы заимствовали первые семена нравственного и умственного просвещения у растленной, презираемой всеми народами Византии» [16, с. 295]. Т. Шевченко також відкидав візантійство, сенс якого полягав у сакралізації самодержавства (автократії). Недаремно вірш 1858 р. «Я не нездужаю, нівроку...» завершено образом верхніх класів російського суспільства, що люблять «царя свого п'яного», прославляють візантійство – «та й більше, бачиться, нічого». Слова П. Чаадаєва про те, що «несмотря на название христиан, мы не тронулись с места, тогда как западное христианство величественно шло по пути, начертанному его божественным основателем» [16, с. 297] не могли не знайти відгуку у Т. Шевченка. Здається, йому була близькою й думка про те, що саме історія «объясняет бытие народов лучше всего» [16, с. 295], «массы сами не думают; посредки их есть мыслители, которые думают за них» [16, с. 292], а «первоначальные

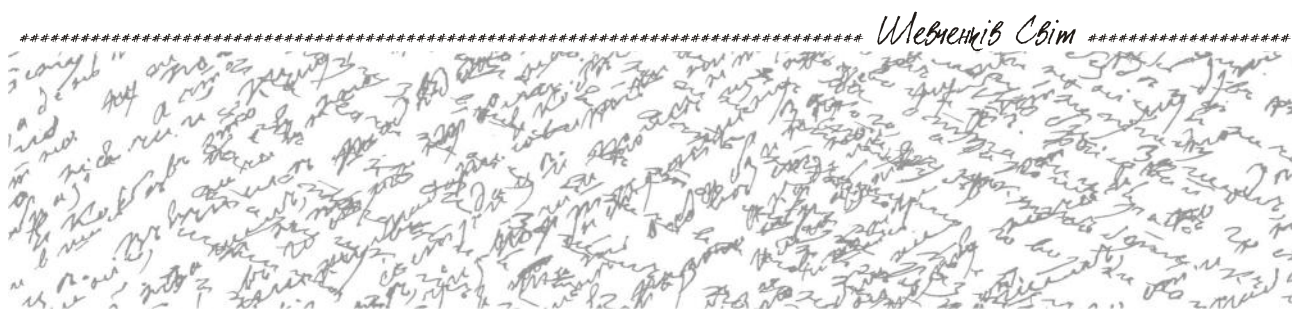

народи Європи кельти, скандинави, германці мали друидів, скальдов, бардов; это были сильные мыслители» [16, с. 295]. У відповідь на це з'явився шевченківський Перебендя і «Кобзар», а також переконання Т. Шевченка в тому, що суспільний прогрес є неможливим поза мораллю, бо аморальність руйнувала найблисучіші культури й імперії. Саме тому аналогія Росії з Римською імперією видавалася поетові прямою. Досить симптоматичним є і той факт, що свою поему «Неофіти» Т. Шевченко почав писати саме після знайомства з О. Улибишевим 2 грудня 1857 р., бо 8 грудня занотував: «В продолжение этих четырех дней писал поэму, названия которой еще не придумал. Кажется, я назову ее «Неофиты, или первые христиане»» [17, т. 5, с. 132]. В цьому алегоричному творі Росія постає у вигляді Римської імперії часів раннього християнства, неофіт Алкід, апостол новий, є обличителем неправедної влади римського імператора, неофіти, Алкід і його мати є носіями Христового слова любові і прощення, яке дарує людям спасіння. Поштовхом до створення образу Алкіда, як на мене, послугували і згадки про П. Чаадаєва, які, звісно ж, не могли не з'явитися при знайомстві зі старим О. Улибишевим. Адже П. Чаадаєв був істинним християнином, який усупереч тискові на нього і з боку царя Миколи I, і слов'янофілів з їхнім особливим «Русским Богом» [4, с. 583] обстоював християнську філософію історії, доводив, що всі успіхи Заходу насправді є успіхами моральними. У згаданому першому філософському листі писав, що історія англійців, французів була релігійною. Вони шукали Царство Боже, «истину и нашли благосостояние» [16, с. 302]. Т. Шевченкові думка про моральну, тобто християнську історію була найближчою. Саме тому він хотів забути «діла незабуті / Дідів наших. Тяжкі діла!», віддав би за це «веселого / Віку половину» («І мертвим, і живим...»). Після повернення із заслання написав вірш «Осії. Глава XIV», в якому гріховній історії протиставив історію, що є пошуком Царства Божого. «Правда на землі», про яку часто згадує Т. Шевченко у віршах 1860 р. («І тут, і всюди – скрізь погано», «О Люди! Люди небораки!») – це правда Сина Божого, що об'єднує людей і народи.

Для кращого розуміння творчості Т. Шевченка слід враховувати контекст творів, що їх заборонив Микола I. Типологічне дослідження цих текстів свідчить, що Т. Шевченко у своїх думках про Росію не був самотнім і осмислював її феномен як вільнодумець і один із найоригінальніших тогочасних мислителів.

Список використаної літератури

1. Бородин В. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи. 1840-1862 рр. / В. Бородин. – К.: Наук. Думка, 1969. – 164 с.
2. Герцен А. Былое и думы / А. Герцен // Полярная звезда. – 1855. – Кн. 1. – С. 78–191.
3. Герцен А. Былое и думы / А. Герцен // Полярная звезда. – 1856. – Кн. 2. – С. 45–172.
4. Дзюба І. Тарас Шевченко: Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 720 с.
5. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX-XX вв. / Г. В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
6. Жур П. В. Труды и дни Кобзаря / П. Жур. – Люберцы: Люберецкая газета, 1996. – 568 с.
7. Кошова Л. Шевченко та «Історія Русовъ» / Л. Кошова. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 24 с.

8. Кюстин А. де Россия в 1839 году: в 2 т. / А. де Кюстин. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 528 с.
9. Левченко И. Е. Проблема цензуры в истории зарубежной общественно-политической мысли / И. Е. Левченко // Социально-политический журнал. – 1996. – Вып. 6. – С. 179–192.
10. Мельниченко В. «На славу нашої преславної України»: (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський) / В. Мельниченко. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 560 с.
11. Назаренко М. «Полярная звезда» / М. Назаренко // Шевченківська енциклопедія. – К., 2014. – Т. 5. – С. 266–267.
12. Т. Г. Шевченко. Біографія. – К.: «Наукова Думка», 1984. – 560 с.
13. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії 1814–1861. – К.: «Вища школа», 1982. – 432 с.
14. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Начальное народное образование / Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: в 86 т. – Спб., 1897. – Т. ХХА (40). – С. 729–770.
15. Флетчер Д. О государстве русском / Д. Флетчер. – М.: Захаров, 2002. – 169 с.
16. [Чаадаев П.] Философические письма к г-же***. Письмо I / П. Чаадаев // Телескоп. – 1836. – Ч. 34. – 275–310.
17. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. Думка, 2003.

Roxana Kharchuk. Shevchenko's poems in the context of literature, which was prohibited by Nicholas I. In the article Taras Shevchenko's works are analyzed in the context of literature, which was prohibited by Nicholas I. The author compares them with Custine's book «Russia in 1839», D. Fletcher's impressions from a trip to Moscow and first philosophical letter by P. Chaadayev, putting forward the hypothesis that the poet heard about these texts at least or, possibly, read them, even a letter by P. Chaadayev. Similarities in the assessments and understanding of Russia phenomenon in all these authors Nicholas I treated as such, which showed hostility to Russia and Russian monarchy. Similarities testify about objectivity of these assessments and painful reaction of Russian society to criticism.

Keywords: censorship, criticism, Russian brutality, Russian Orthodoxy, vizantiystvo, illegal literature, typological similarities, allusion.

